

Sananjalka 16, 24-33
(Turku, Suomen Kielen Seura)

FRED KARLSSON

Sukupuoliroolien kielellisistä heijastumista¹

Perheinstituutiossa perinteisesti toteutetun sukupuolikohtaisen roolijaon mukaan mies on aktiivinen elatuksenhankkija kun taas naisen tehtävänä lähinnä on perheen käytännöllisestä elämästä huolehtiminen. Usein mies on voimakkaasti hallinnut tätä asetelmaa: suurin osa poliittisesta, taloudellisesta ja käytännöllisestäkin päättävävallasta on kuulunut hänelle. Muodollisia merkkejä miehen dominanssista on helppo löytää. Niinpä nainen ottaa miehen sukunimen avioliittoa solmittaessa ja avioparia puhutellaan miehen nimen mukaan (*herra ja rouva Urho Kekkonen, ei *rouva ja herra Sylvi Kekkonen*). Sosiaalisen valvutuksen myötä naisille epäedullinen roolikuilu on hitaasti umpentumassa, mutta täydelliseen tasa-arvoisuuteen ei vielä ole päästy edes Suomessa, mikä kuvastuu esim. monien ammattien sukupuolirakenteesta. Vasta vuonna 1974 Suomi sai ensimmäisen naismerikapteeninsa; papeiksi naisia ei vihitä.

Kieli heijastaa sitä ympäröivää sosiaalista kenttää. Koska sukupuoliroolit eittämättä ovat (olleet?) sosiologisia tosioita, voisi siis odottaa niiden ilmentyvän myös kielessä. Sukupuoliroolien kielellisiä heijastumia löytyy ainakin kahtaalta: kielen käytöstä ja kielen rakenteesta. Alenpana keskityn jälkimmäiseen mutta esitän ensin eräitä yleisiä huomautuksia edellisestä.

Ontogeneettisen kielellisen kehityksen taso ja vivahteikkaus on suuresti riippuvainen ympäristötekijöistä. Jos naiset monesti kotiroolinsa vuoksi ovat eläneet homogeenisemmassa ja yksipuolisemmassa kielellisessä miljöössä kuin ansiotyössä käyvät miehet, ei

¹ Tämä kirjoitus perustuu esitelmään, jonka pidin toisilla syntaksia ja semantiikan päivillä Turussa 6. 10. 1973.

oikeastaan ole yllättävää, että naiset käyttävät kieltä toisin kuin miehet. Upsalassa ja Lundissa 1960- ja 1970-luvuilla tehdyt sosiolingvistiset tutkimukset osoittavatkin eräitä tällaisia sukupuolten välisiä kielenkäytön eroja (ks. Gun Widmark, Göteborgs-Tidningen, Söndagsbilagan, 14. 4. 1974, s. 4—5). Niinpä naisten sanavarasto on hiukan pienempi kuin miesten ja he käyttävät keskimäärin segmentaalisesti lyhyempiä sanoja sekä enemmän ekspressiivisiä sanoja, interjektioita ja superlatiiveja kuin miehet. Syntaktisesti naiset alistavat lauseita harvemmin kuin miehet, ja he välttävät miesten luomaa monimutkaista kansliatyylä. Naiset käyttävät siis rajoitettua koodia, miehet täyttää koodia.

Miesten dominanssi kielenkäytössä on havaittavissa myös toislaisissa korpuksissa kuin spesifisten yksilöiden tuottamissa. Seuraavien Nykysuomen sanakirjan artikkelien pituudet (palstasenttimetreinä, 4. painos) ovat tässä suhteessa valaisevia. Maskuliiniset sanat: *mies* 52 cm, *poika* 51 cm, *veli* 26 cm eli yhteensä 129 cm; feminiiniset sanat: *nainen* 14 cm, *tyttö* 16 cm, *sisar* 10 cm eli yhteensä 40 cm. 129/40 on enemmän kuin kolmen suhde yhteen. Maskuliinisten sanojen semantiikka ja fraseologia on siis yli kolme kertaa laajempi kuin vastaavien feminiinisten. Voidaan myös panna merkille, että NS s.v. *mies* kohta 2 "miehen parhaisiin ominaisuuksiin liittyviä sanontatapoja" yksistään on yhtä pitkä kuin koko artikkeli *nainen*. Toisaalta NS:n esimerkkiaineisto s.v. *nainen* on oiva näyte sukupuolirooleista ja -ennakkoluuloista. Siteeraan suurimman osan näitä esimerkkifraaseja:

NS s.v. *nainen*: Miehet, n:iset ja lapset. N:iset ja lapset pelastusveneisiin! N:sten kenkiä, pukuja. N:sten puoli. N:sten huone. N:sille sopiva urheilu. Nuori, vanha n. Naimaton, naimisissa oleva n. Hieno n. Vain heikko n. Huono n. Yleinen n. 'huora'. Kodin n. — — — N:sen kauneus. N:sen oikku. N:sen vaisto. N. vaietkoon seurakunnassa SP (alk. U T). Oi kuinka häilyvä / on aina n. AK. Heikkous, nimesi on n. (Shakespeare). — — — Juosta n:sten perässä. N:sten mies 'naissankari'. Olla n:siin menevä. Taavetti on laiska n:sissa (= yöjalassa) käymään. SILL.

Kielenkäyttö heijastaa ihmisten subjektiivisia ajatuksia, käsityksiä ja ennakkoluuloja. NS:n korpus on siis oikeastaan vain todistus sukupuoliroolien ja niihin liittyvien ennakkoluulojen reaalisuudesta. Tätä mielenkiintoisempi kysymys on seuraava: onko kielen ra-

kenne sukupuoliroolien suhteen "objektiivinen" ja kantaa ottamaton?

Vastaus esitettyyn kysymykseen on kielteinen. On nimittäin ilmeistä, että maskuliinikategoria on tunnusmerkitön ("unmarked"), feminiinikategoria taas tunnusmerkkinen ("marked"). Maskuliini on näin muodoin peruskategoria mitä tulee sukuun aivan samaan tapaan kuin preesens on peruskategoria tempussysteemissä, indikatiivi modussysteemissä, kolmas persoona persoonasysteemissä, yksikkö numerussysteemissä jne.

Kyseiset maskuliinin ja feminiinin tunnusmerkkisyysuhteet ovat usein selvästi havaittavissa kieliopillisen suvun omaavissa kielissä. Näissä maskuliini normaalisti on päätteetön, feminiini taas päätteellinen, vrt. puolan *pan Krzyszkowiak* 'herra K.' (mask., päätteetön) — *pani Krzyszkowikowa* 'rouva K.' (fem., päätteinä *-i* ja *-a*) ja ranskan *un petit garçon* 'pieni poika' (mask., päätteetön) — *une petite fille* 'pieni tyttö' (fem., päätteinä *-e*). Tällaisissa tapauksissa kieliopillisesti ilmaistu feminiini on eräässä mielessä "sekundaari" ja muodollisesti "monimutkaisempi" kuin primaari tunnusmerkitön maskuliini. Maskuliini on siis se semanttinen ja käsitteellinen pohja, josta feminiini muodostetaan erillispäätteiden avulla. Muissa kieliopillisissa pääkategorioissa preesens, indikatiivi, kolmas persoona ja yksikkö ovat normaalisti päätteettömiä (semanttisen primaariutensa ja yksinkertaisuutensa vuoksi) kun sen sijaan imperfekti, konditionaali, potentiaali, imperatiivi, monikko jne. ovat päätteellisiä.

Yllä olen puhunut kieliopillisesta suvusta eli genuksesta ("gender") muodollisesti ilmaistuna kategoriana: tällaista ei suomessa ole. Näin käsitetty genus on pidettävä erillään luontaisesta suvusta ("sex"), joka perustuu ulkomaailman referenttien konkreettisiin ominaisuuksiin; tätä kutsun jatkossa "sukupuoleksi" (saksan *das Mädchen* 'tyttö' on siis luontaiselta suvultaan feminiini eli "female" mutta kieliopilliselta suvultaan neutri).

Totesin jo, että maskuliinigenus on tunnusmerkitön. Mutta myös maskuliinisukupuoli on tunnusmerkitön. Tämä ilmenee semanttisena neutralisaationa: sukupuoleltaan maskuliinista sanaa voidaan usein käyttää ei vain maskuliinisista olioista vaan myös feminiinisistä. Seuraavassa esitän suomesta joukon tässä suhteessa valaisevia yhdyssanoja, johdoksia ja idiomeja.

(1) *Yhdyssanoja*: mieshukka, mieskohtainen, miesluku, mieslukuinen, miesmuisti, esi-isät, isänmaa, lumi-ukko, piparkakku-

ukko, Ukko kruunu, ukkoetana, -hauki, -karhu, -kuusi, -varvas, veljenkäsi, -malja, veljesjärjestö, -kanssa, -side, ihmis-, uskon-, virkaveli.

Näissä tapauksissa komponentit *mies, isä, ukko, veli* eivät välttämättä viittaa pelkästään sukupuoleltaan maskuliinisiin olioihin vaan oppositio maskuliini/feminiini on neutraalistunut ja maskuliininen sana edustaa eräänlaisena "arkkiyksikkönä" koko referenttjoukkoa, johon voi kuulua myös feminiinisiä olioita joko osittain tai yksinomaankin. Neutralisaatioasemissahan oppositiota tavallisesti edustaa sen tunnusmerkitön jäsen (vrt. fonologian arkkifoneemien materiaaliin edustumiin!). On paikallaan panna merkille, että *ukko*-sanaa käytetään merkityksessä 'suuri' tapauksissa, jotka ovat tyyppiä *ukkovarvas*. 'Suuruuteen' liittyy usein positiivisia konnotaatioita ja tällaisten aikaansaamiseksi käytetään kernaasti maskuliinisiä sanoja. Ohimennen voidaan vertauksen vuoksi todeta, että Jespersenin mukaan (*The Philosophy of Grammar*, London 1924, s. 227) eräissä haamilaiskielissä 'naisen rintaa' merkitsevä sana on genukseltaan maskuliininen (koska se on suuri!) kun sen sijaan 'miehen rintaa' merkitsevä sana on feminiininen (referentin pienemmyyden vuoksi!).

Kuitenkin on olemassa myös sellaisia (1)-tyyppisiä yhdyssanoja, joissa feminiininen sana esiintyy odotettavan maskuliinisen sijalla. vrt. *äidinkieli, Suomi-neito, tytäryhdistys, -yhtiö, -kasvain*. Nämä ovat kuitenkin sikäli homogeenisia, että ne useimmiten näyttävät liittyvän polveutumissuhteisiin. Kyseessä olisi siis naiseen usein liitetyn hedelmällisyyskultin manifestaatio eli mahdollisesti sama ilmiö, joka genuskielessä toisinaan ilmenee esim. 'maata', 'puita' ja 'kasveja' merkitsevien sanojen feminiinisessä suvussa (vrt. *die Erde, terra, zemlja*).

Miehet ovat pitkään hallinneet työmarkkinoita. Siksi ei ole kovin yllättävää, että monet ammatti- ja virkanimet sisältävät neutraalistuneen maskuliinisen komponentin:

(2) *Yhdyssanoja*: liikemies — liikemäinen, tiedemies — ? tiedemäinen, lakimies — *lakimäinen, valtiomies — *valtiamäinen, virkamies — ? virkamäinen, kielimies — *kielimäinen, koulumies — *koulumäinen, mainosmies — ? mainosmäinen, esimies — *esimäinen, lautamies — *lautamäinen, nimismies — *nimismäinen, puhemies — *puhemäinen, merimies — *merimäinen.

Kiinteiden virka-, toimi- ja ammattinimien kohdalla tuntuu täysin mahdottomalta käyttää *-nainen* -loppuisia yhdyssanoja, vrt. **lautanainen*, **nimismainen* jne. Sellaiset muodosteet kuin *naislautamies* tai *naispuolinen lautamies* tuntuvat paremmilta, mutta tällöin feminiininen sukupuoli on merkitty erikseen tavalla, joka on melkein analoginen formaalisti ilmaistuun kieliopilliseen genukseen, vrt. *lautamies* — *naislautamies* ja *Ivanov* (mask.) — *Ivanova* (fem.). Uudempien ja referenssiltään väljempien ammattien ja toimien suhteen sen sijaan *-nainen* -loppuiset yhdyssanat silloin tällöin ovat mahdollisia, vrt. *liikennainen*, *tiedennainen*, (?) *mainosnainen*.

Johdosten alalla on havaittavissa samantyyppisiä neutralisaatiotendenssejä kuin yhdyssanoissa:

(3) *Johdoksia*: ukkonen, äijältä 'paljon', miehistö, valamiehistö, kolmimiehininen, miehittää, miehusta 'paidan vartalo-osa', poikainen, poikia, veljeillä, veljeytyä, veljellinen, isämmöidä.

Sanat tyyppiä *miehistö*, *miehittää*, *kolmimiehininen* viittaavat referenttijoukkoihin jotka voivat sisältää myös feminiinisiä olioita. 'Suuruuden' ilmaiseminen maskuliinikantaisella johdoksella voidaan panna merkille tapauksessa *äijältä* 'paljon'. Jos eksplisiittisesti halutaan ilmoittaa referentin luontainen feminiinisyys, on pakko käyttää erillisiä muotokeinoja. Tällaisia ovat esim. johtimet *-tar*, *-skä* tai elementit *nais-* ja *naispuolinen* (vrt. *kirjailija* / mask., fem. / — *kirjailijatar* / fem. /, *naiskirjailija*, *naispuolinen kirjailija* sekä *Hiltunen* / mask., fem. / — *Hiltuska* / fem. /).

Yllä todettiin, että Nykysuomen sanakirjan maskuliiniset ja feminiiniset sana-artikkelit ovat hyvin eripituisia. Samantyyppinen tendenssi ilmenee maskuliinisten ja feminiinisten johdosten lukumäärässä. Kannasta *mies* on muodostettu kahdeksantoista johdosta, kannasta *nainen* vain seitsemän: *miesmäinen*, *miehekäs*, *miehininen*, *miehevä*, *miehuullinen*, *miehellinen*, *miehetön*, *miehimys*, *miehelä*, *miehetär*, *miehuus*, *miehyys*, *miehistö*, *miehittää*, *miehistellä*, *miehistyä*, *miestyä*, *miehistää*; *naisellinen*, *naismainen*, *naiskas*, *naisellistua*, *naisistua*, *naida*, *naittaa*.

Myös idiomeissa oppositio maskuliininen/feminiininen usein neutraalistuu maskuliinisen sanan hyväksi. Seuraavat maskuliinisen sanan sisältävät fraasit on otettu Nykysuomen sanakirjasta s.v. *mies*, *poika*, *veli*. Kokeilen myös vastaavien feminiinisten sanojen sopivutta sijoittamalla ne vaihtoehtoisesti lauseisiin.

(4) *Idiomeja:*

- a. Hän käy jo miehestä / ?naisesta.
- b. Hän on miesten / ?naisten kirjoissa.
- c. Miehen / *naisen vahvuinen pūunrunko.
- d. Hän on miehen / ?naisen iässä.
- e. Pullo miestä / *naista väkevämpiä.
- f. Hänellä on miehen / naisen otteet.
- g. Se oli miehen / naisen ote!
- h. Kuolla kuin mies / nainen.
- i. Anna oikein miehen / ?naisen kädestä.
- j. Täyttää miehen / ?naisen mitta.
- k. Onko sinussa miestä / ?naista siihen?
- l. Olen herrasi ja miehesi / *Olen rouvasi ja naisesi.
- m. Hän on mennyttä miestä / ?naista.
- n. Hän oli myyty mies / ?nainen.
- o. Kävellä muina miehinä / *naisina.
- p. He saivat omenan mieheen / *naiseen.
- q. Saalis jaettiin miehiä / ??naisia myöten.
- r. Lähdettiin yksissä miehin / *naisin.
- s. Noustiin yhtenä miehenä / *naisena.
- t. Lähdimme juhlaan miehissä / *naisissa.
- u. Maija on poikaa / *tyttöä.
- v. Onpa siinä kivi poikineen / *tyttöineen.
- x. Olla yhtä poikaa / *tyttöä.
- y. Lyödä veljen / ?sisaren kättä.

Useimmissa tapauksissa neutralisaatio on täydellinen eikä feminiininen sana lainkaan tule kysymykseen, vrt. (e, o, p, r, s, t, u, v, x). On mielenkiintoista panna merkille, että missä feminiininen sana ylipäättänsä on mahdollinen, se voi silloin tällöin aiheuttaa pejoratiivisen tai negatiivisen konnotaation, vrt. (f, g, h). Tapauksissa, jotka ovat tyyppiä (a, b, d, j, n), feminiininen sana tuntuu mahdolliselta ja konnotaatioiltaan värityttömältä vaikkakin nämä tekaistut lauseet myös ovat hiukan outoja; käyvissä idiomeissa esiintyy maskuliininen sana.

Samantyyppisiä semanttisia neutralisaatioita maskuliinisen sanan hyväksi on muissakin kielissä, vrt. italian *i fratelli* 'sisarukset'

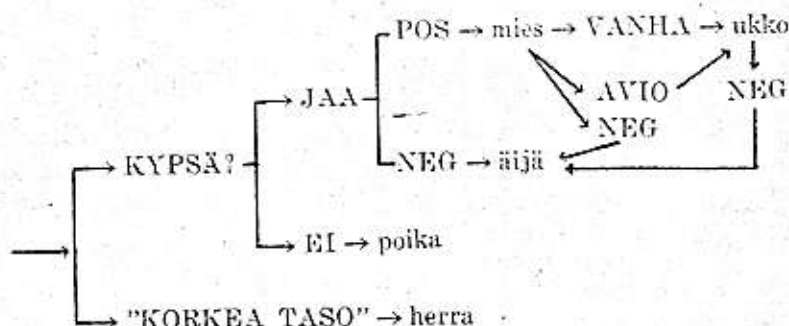
(tarkkaan ottaen = 'veljet') ja espanjan *los padres* 'vanhemmat' (= 'isät'), ks. Jespersen, mts. 233.

On ilmeistä, että jotkin maskuliinivoittoiset ilmaisut ovat suomessa käännöslainoja muista kielistä, vrt. *yhden miehen vuode, mies ja ääni -periaate* esim. ruotsin vastaaviin ilmauksiin *enmansäng, en man — en röst*, mutta useimmat lienevät kuitenkin omaperäisiä (vrt. (4)). Tämä kysymys kaipaasi kuitenkin erikoistutkimusta.

Maskuliininen sukupuoli on siis selvästi tunnusmerkitön sekä morfologisesti että semanttisesti. Mutta miesten dominanssi on heijastunut kieleen myös toisella tavalla. Monet semanttiset kategorisaatiot on nimittäin tehty ikään kuin miespuolisesta perspektiivistä. Seuraavassa esitän joukon sanapareja, joissa maskuliininen komponentti on tavalla tai toisella "positiivinen", feminiininen taas "negatiivinen"; kyseessä eivät aina varsinaisesti ole konnotaatiot. *Miekkonen / naikkonen*: edellinen sana on leikkilinen, jälkimmäinen vahvasti negatiivinen. *Sankari / naissankari*: produktiivisen säännön mukaan sekvenssi *nais + X* merkitsee 'naispuolista X:ää', vrt. *kouluttaja — naiskouluttaja*. *Naissankari* ei kuitenkaan (ainakaan ensisijaisesti) merkitse 'naispuolista sankaria' vaan miespuolista 'hurmuria'. *Poikamies, nuorimies, vanhapoika / vanhapiika, ikäneito*: naimattomuus miesten kannalta tulkitaan konnotaatioiltaan positiivisilla sanoilla, jotka viittaavat nuoruuteen (*vanhapoika* lienee verrattain harvinainen). Naisten kannalta taas naimattomuus katsotaan negatiiviseksi: *vanhapiika, ikäneito*, ei **tyttönen* tai **nuorityttö*, vrt. *poikamies ja nuorimies*. *Jalkamies / jalkavaimo*: edellinen on neutraalistunut ja merkitsee 'jalankulkijaa', jälkimmäinen taas osoittaa naisen alistussuhdetta mieheen nähden. *Miesvalla / akka-, hame-, naisvalla*. Oikeastaan ei ole vakiintunutta sanaa, joka ilmaisisi miehen naiseen kohdistamaa vallan (väärin)käyttöä: sana *miesvalla* on tekaistu. Toisaalta on olemassa peräti kolme sanaa, joilla voidaan kuvata naisten astumista miehen vallankäytön alueelle.

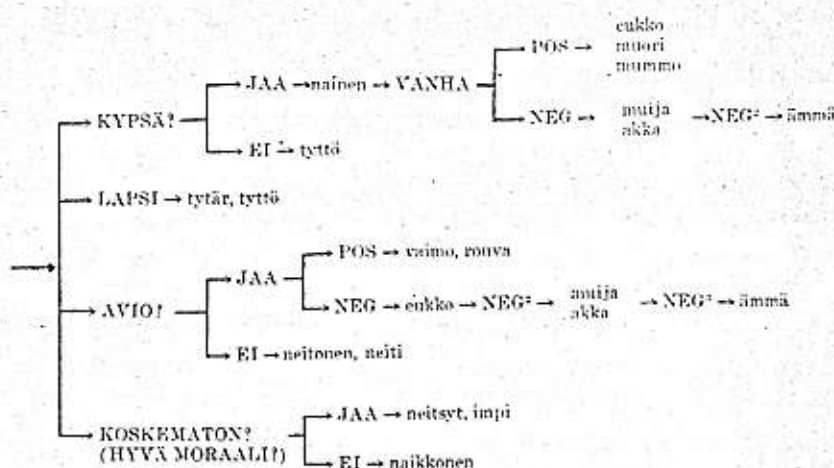
Kielen voittopuolisesti maskuliininen perspektiivi ilmenee hyvin selvästi maskuliinisten ja feminiinisten kantasanojen semanttisista kentistä. Seuraaviin kaavioihin olen sijoittanut näiden sanueiden tärkeimmät elementit. Olen hajottanut merkitykset semanttisiin piirteisiin verrattain ylimalkaisella tavalla (VANHA, KYPSÄ, LAPSI, AVIO, jne.).

(5) Maskuliininen kantasanne

Kaavio on luettava vasemmalta oikealle. POS ja NEG tarkoittavat positiivisia ja negatiivisia konnotaatioita. *mies* merkitsee siis 'kypsää miespuolista yksilöä', johon liittyy positiivisia konnotaatioita; 'vanha mies' on *ukko*; 'avioitunut mies' on (useimmiten leikkillisesti) myös *ukko*; '(vanha) mies', johon liittyy negatiivisia konnotaatioita, on *äijä*, jne.

(6) Feminiininen kantasanne

Kaavioista (5) ja (6) voi tehdä eräitä mielenkiintoisia johtopäätöksiä. Feminiininen sanue on tuntuvasti suurempi kuin maskuliininen. Tätä mielenkiintoisempi seikka on, että naisia luokitellaan useihin tarkkoihin alaryhmiin ikään kuin miesten näkökulmasta. Niinpä on olemassa itsenäiset sanat avioituneita ja koskemattomia naisia varten (*vaimo, rouva, neiti; neitsyt, impi*) mutta vastaavia eriytyneitä maskuliinisia kantasanoja ei ole. Naisen aviosääty ja sukupuoliiset kokemukset ilmoitetaan toisin sanoen suoraan, kun sen sijaan sanat *mies* ja *poika* ovat tässä suhteessa indifferenttejä. Huomio kiinnittyy myös siihen, että negatiiviskonnotaatioisia sanoja on enemmän feminiinisessä kuin maskuliinisessä sanueessa (vrt. *muija, akka, ämmä, naikkonen / äijä* ja mahdollisesti *ukko*, joka kuitenkin on enemmän leikillinen). Kaaviossa (6) NEG² ja NEG³ tarkoittavat vahvempia konnotaatioita (vrt. *eukko — muija, akka — ämmä*). Toisaalta maskuliinisessä sanueessa esiintyy sana *herra*, joka positiivisesti ilmaisee miehen "korkeaa tasoa": vastaavaa feminiinistä sanaa ei ole.

Feminiinisen sanueen semanttiset luokitteluparametrit ovat siis useimmiten lähtöisin maskuliinisestä perspektiivistä. *Mies*-sana on merkitykseltään väljä. Sitä vastaavat feminiinisessä sanueessa useimmiten spesifisemmät sanat *nainen, vaimo, rouva, neitonen* ja *neiti*.

Olen todennut, että sukupuoliroolit ja miesten perinteinen dominanssi heijastuvat kielen rakenteeseen ainakin kahdella tavalla. Toisaalta maskuliininen sukupuoli on tunnusmerkitön eli peruskategoria, toisaalta ulkomaailmaa usein annostellaan sanoiksi tavallaan miesten näkökulmasta. Kieli ei siis ole "objektiivinen". Herää kysymys, voivatko nämä rakenteelliset erot maskuliini- ja feminiinikategorioiden lingvistisessä käsittelyssä itse synnyttää ennakkoluuloja esim. siitä, että miesten dominanssi olisi luontainen ja itsestään selvä. Sapirin ja Whorfin hypoteesin mukaanhan kielen rakenne säätelisi ajatustoimintaamme ja tapaamme suhtautua ulkomaailmaan. On tietenkin vaikea antaa empiriaan pohjautuvaa vastausta tähän kysymykseen. A priori tuntuisi kuitenkin siltä, ettei sukupuoliroolien kielellisten heijastumien ennakkoluuloja istuttavaa voimaa pidä liioitella. Lähinnä ne ovat jäännös hitaasti muuttuvasta ja nudistuvasta sosiaalisesta roolijaosta.

FRED KARLSSON: *Sex roles in language*

This paper contains a discussion of some of the ways in which traditional sex roles are linguistically manifested. In languages with grammatical gender, masculine gender is normally unmarked while feminine gender is marked. In other words, the masculine category is treated as basic. But the inherent (natural) masculine sex is also unmarked, which can be seen in those cases where inherently masculine words can be used of feminine referents as well (cf. *man* 'human being'). The author examines some Finnish examples of this kind, including compounds, derivatives, and idioms. Finally, it is pointed out that there are considerable differences between the semantic fields of masculine and feminine words. Often, feminine words are semantically categorized from a masculine point of view, as it were. In Finnish there are for example separate roots for 'married woman' and 'maiden' (*vaimo* and *impi*) while there are no corresponding masculine roots with these exact meanings.